

Innledning

Roger Jørgensen, Marianne Skandfer og Inger Storli

I 150 år har universitetsmuseet ved UiT Norges arktiske universitet hatt ansvar for innsamling og ivaretagelse av arkeologiske funn fra vår nordligste landsdel. Tromsø Museum, som er museets opprinnelige navn, er Nord-Norges eldste vitenskapelige institusjon, etablert 16. oktober 1872, med det formål å drive vitenskapelig utforskning av Nord-Norge med tilstøtende arktiske egner, og hovedoppgaven var å

(...) tilveiebringe og stadig forøke en samling av etnografiske gjenstander, oldsaker og naturalier, fornemmlig forsåvidt de skriver seg fra de arktiske egne. Derhos tilveiebringes et tilbehør av de til dette hovedøyemed passende vitenskapelige apparater,

som det heter i første paragraf i museets lover. Allerede ved stiftelsen tok det nye museet mål av seg til å drive vitenskapelig virksomhet og til å bidra internasjonalt til utforskningen av arktiske naturforhold og nordlige kulturer (Shetelig, 1944, s. 83). Innsamlingen ble de første årene styrt av entusiastiske personer med varierende faglig bakgrunn, som egentlig var tilsatt i andre engasjement i byen. Etter hvert ble det opprettet faste stillinger i forskjellige disipliner på museet. De tre første ulønnete bestyrerne av den historisk-antikvariske avdelingen var alle fulltidsansatte i skolen. Hans Thøger Adolph Winter, engasjert i 1874–1877, Hans Jakob Horst, engasjert i 1877–1880 og Olaus Martens Nicolaissen, engasjert i 1880–1924, gjennomførte med en viss systematikk reiser og utgravninger i alle deler av Nord-Norge. Etter et drøyt tiår uten avdelingsledelse sørget en direktetildeling fra Stortinget for den første faste stillingen i arkeologi, da Gutorm Gjessing tiltrådte som ny bestyrer for den historisk-antikvariske avdelingen i 1936. Siden da har museet hatt arkeolog i fast stilling (Shetelig, 1944, s. 86; Simonsen, 1972, s. 82–86; Holm-Olsen, 1989).

Tromsø Museum var en selvstendig offentlig stiftelse inntil institusjonen ble innlemmet i UiT Norges arktiske universitet (den gang Universitetet i Tromsø) 1. januar 1976.

Universitetsmuseene i Norge – i Tromsø, Trondheim, Bergen, Stavanger og Oslo – har i dag som sin viktigste oppgave å samle inn, ivareta og produsere ny kunnskap, først og fremst om kultur- og naturhistorien i museenes virkeområder, og å formidle denne kunnskapen. Samlings- og forskningsaktiviteten ved Tromsø Museum gjennom 150 år har resultert i store samlinger fra hele landsdelen, og mye av museets forsknings- og formidlingsvirksomhet er basert på dem.

Forløperne til universitetsmuseene, etablert mellom 1769 og 1875, var blant de første museene i Norge. De representerer starten på den organiserte innsatsen for å bevare fysiske spor etter mennesker før oss, og dermed på den grunnleggende anerkjennelsen av at rester etter tidligere generasjoner er viktige å ta vare på (Meld. St. 23 (2020–2021), s. 16). I det moderne kulturmiljøvernet er miljø- og samfunnsaspektet sentralt, og både steder i landskapet og arkeologiske gjenstander ses som varige kilder til opplevelse, kunnskap og identitet. For at forvaltningen skal være målrettet, må vernet av kildematerialet, som overordnet prinsipp, være kunnskapsstyrt (Riksantikvaren, 1994, s. 24, 26–28). De fem arkeologiske universitetsmuseenes samlingsansvar er regulert i kulturminneloven, og universitetsmuseene forvalter arkeologiske funn fra sine geografiske områder på vegne av allmennheten. Universitetsmuseets forvaltningsområde dekker kommunene nord for Rana, og i museets arkeologiske samlinger finnes gjenstander fra samtlige kommuner i ansvarsområdet. Samlingene omfatter til sammen flere hundre tusen funn, systematisert etter funnsted og innkomstår under drøyt 16 000 hovedkatalognummer. De arkeologiske samlingene er kommet til dels gjennom museets egne feltarbeid og utgravninger, og dels av at folk har levert inn gjenstander de har funnet. Kapitlene i denne boka gjenspeiler hvordan innsamlings- og utgravningspraksis har endret seg i de 150 årene Tromsø Museum / Norges arktiske universitetsmuseum (UM) har virket som vitenskapelig institusjon.

Arkeologiske gjenstander er unike kilder til stadig ny kunnskap, som utfordrer og utvider det vi vet om forhistorien. Gjenstandsmaterialet som har kommet inn i museets samlinger, er fragmentarisk, både fordi mye av restene fra eldre tider har forvitret bort, men også fordi mesteparten fortsatt ligger uoppgdaget i jorda, som deler av fredete kulturmiljø. Likevel er det arkeologiske materialet den eneste direkte kilden til kunnskap om nordnorsk forhistorie gjennom mange tusen år, før de første skrevne dokumentene bidrar til å belyse livet til folk i landsdelen. Funnene er også kilde til å se og forstå andre sider ved samfunnet enn det som etter hvert kan leses ut av skrevne kilder. Mens de eldste skriftlige dokumentene oftest er offisielle opptegnelser og preget av øvrighetens utenforblikk, forteller arkeologien om lokale hverdagsliv, opplevelser av tilhørighet, teknologisk utvikling eller praksiser knyttet til trosforestillinger.

Gjenstandene og temaene representerer et stort tidsspenn, fra den eldste steinalderen til inn i historisk tid. En del av fasinasjonen for de utvalgte funnene er at de åpenbart har inngått i sammenhenger som har hatt rekkevidde til dels langt utenfor museets forvaltningsområde. De er materielle avtrykk av nettverk som har strukket seg over store avstander, og som har blitt etablert, vedlikeholdt og endret gjennom tusenårene. Vår landsdel har til alle tider hatt forbindelser til det større nordlige Fennoskandia, den nordlige delen av den skandinaviske halvøya og områdene videre østover, i dagens Sverige, Finland og Nordvest-Russland. Norskekysten har på samme måte vært en viktig kontaktsone, først og fremst mot samfunn i sør. En måte å synliggjøre tette kontakter til andre områder i noen arkeologiske perioder på er å bruke eller vise til kronologiske periodebetegnelser som er utarbeidet for andre regioner enn nordre Fennoskandia. Eksempler på dette er å vise til tidlig-, mellom- og senmesolitikum om ulike deler av eldre steinalder, eller bruke begrepet neolitikum om yngre steinalder assosiert med de tidligste jordbrukssamfunnene.

Bokprosjektet springer ut av forskningsgruppen Arctic Archaeology (ArcArc) ved UM og medlemmenes ulike forskningsinteresser og kompetansefelt. I tillegg har kollegaer ved Institutt for arkeologi, historie og religionsvitenskap ved UiT Norges arktiske universitet bidratt med tekster om noen av sine favorittobjekter. I 14 artikler trekkes forskjellige funn i samlingene fram og danner utgangspunkt for noen av de tilnærmet uendelig

Skjematisk oversikt over tidsperioder og periodebetegnelser som brukes i boka.

	Nord-Norge	Sør-Norge	
9000	Eldre steinalder	Mesolitikum	S t e i n b r u k e n d e
8000 fvt			
7000 fvt			
6000 fvt			
5000 fvt			
	Overgangsfase - regionale variasjoner	Neolitikum	
4000 fvt			
3000 fvt			
	Yngre steinalder		
2000 fvt	Tidlig metalltid	Bronsealder	t i d
1000 fvt			
0			
	Førromersk jernalder - regionale variasjoner	Førromersk jernalder	
1000	Eldre og yngre jernalder	Eldre og yngre jernalder	
2000	Middelalder historisk tid	Middelalder historisk tid	

mange fortellingene dette materialet rommer. Det unike ved materialet er fanget i museets fotograf Mari Karlstads gjenstandsportretter. Rekkefølgen på artiklene følger stort sett den innbyrdes kronologiske plasseringen av funnene.

De arkeologiske samlingene har utviklet seg som resultat av både samfunnskonjunkturer, teknologisk utvikling, ikke minst i landbruket, forskningsinteresser og metodisk utvikling innenfor arkeologisk dokumentasjon og analysemuligheter.

De første kapitlene omhandler funn fra noen av de tidligste arkeologiske undersøkelsene i Finnmark. Deretter følger kapitler som tar utgangspunkt i noen av de mange funnene – såkalte løsfunn – som folk har sendt inn til museet. Særlig på 1950- og 60-tallet medførte nydyrking og omfattende

veibygging at mange gjenstander dukket opp uten sikker funnkontekst, i pløyelag og grøfter. Noen av disse løsfunnene er fortsatt unike i landsdelen, mens andre utgjør starten på store samlinger av lignende gjenstander. Utover på 2000-tallet har mer systematiske søk med metalledetektor, i privat regi, medført at vi har en lignende situasjon som for 60–70 år siden. Søkene har gjort at et stort antall metallfunn, uten kjent kontekst, de siste årene har blitt innlemmet i museets samlinger. Særlig fra 1990-tallet har det vært en stor utvikling innenfor museets arkeologiske utgravnings-, dokumentasjons- og analysemetoder. Systematiske sammenstillinger og analyser har gitt helt ny innsikt, også i funntyper som allerede var rikelig representert som løsfunn i museets magasiner. Avdekking av store områder ved hjelp av gravemaskin er nå den vanligste måten å avklare hva som skal prioriteres å dokumentere nærmere, på en lokalitet som graves ut arkeologisk. En konsekvens er at store mengder data, i form av gjenstander og aktivitetsområder, blir gjort tilgjengelig for undersøkelser på kort tid. Med denne tilnærmingen kan også helt nye typer kontekster bli identifisert. Noe av det som har fått mer oppmerksomhet i nyere funnstudier, er teknologiske analyser av hvordan ting har vært produsert og brukt. En annen tilnærming er hvilke kvaliteter som kjennetegner landskapene gjenstandene er funnet i, og hvordan gjenstandene kan forstås innenfor sine spesifikke romlige kontekster. Og helt fra de første funnene ble innlemmet i samlingene på UM, har spørsmålet om sosial og kulturell kontekst, og særlig samenes historie, stått sentralt.

Bjørnar Olsen tar utgangspunkt i de femten første numrene i Tromsø Museums arkeologiske katalog, som omfatter funn fra tidlige arkeologiske undersøkelser på Kjelmøy i Sør-Varanger. Han drøfter bakgrunnen for at de endte opp på Tromsø Museum for nærmere 150 år siden, presenterer materialet og undersøkelsene som er foretatt på Kjelmøy, og følger opp med noen betraktninger rundt hvilke konsekvenser kjelmøyfunnenes assosiasjon med samisk kultur fikk for deres datering og tolkning. De aller første funnene (Ts.1a - d) er fiskekroker, og den siste delen er viet disse og hva både de og materialet ellers kan si om fiske, fangst og bosetning på Kjelmøy. Det hele avrundes med noen tanker om kjelmøyfunnenes plass i norsk arkeologi og deres skjebne som hyppig reisende og stadig omplasserte museumsobjekter.

Marianne Skandfer skriver om den aller eldste keramikkproduksjonen i Norge. Den første utgravningen av en boplass med kamkeramikk fant sted i Pasvik i Sør-Varanger i 1910. Vi vet i dag at keramikken bare ble tatt i bruk innenfor et avgrenset område i Norge, i Pasvikdalen og på sørsiden av Varangerfjorden. Utenfor dette området levde jakt- og fangstfolk uten keramikkteknologi. Videre østover og sørover, i dagens Finland og Russland og enda lenger sør og øst, er derimot tilsvarende og lignende varianter av tidlig keramikk vanlige funn. I artikkelen sammenstiller Skandfer resultater av forskning som belyser når og hvordan den tidlige kamkeramikken i Finnmark ble laget og brukt. Resultatene indikerer at der den ble brukt, var både produksjonen og bruken av leirkarene spesialiserte aktiviteter. Forfatteren foreslår at likheter og variasjoner i dekoren på keramikken er uttrykk for slekts- og familierelasjoner over store områder.

Slipte skiferredskap fra yngre steinalder er noen av de vanligste løsfunnene fra dyrket mark i Nord-Norge. Museets samlinger omfatter et stort antall slipte skiferkniver, som er innkommet uten kjent kontekst. De aller fleste representerer boplasser. **Marianne Skandfer** skriver om hva én enkelt kniv, funnet i pløyelaget, takket være museets store samling av lignende funn, kan fortelle om lokalsamfunnet den en gang tilhørte. Dessuten kan bevarte og mikroskopiske bruksspor avdekke hva den enkelte kniven har vært brukt til. Med utgangspunkt i en liten skiferkniv med bevarte blodflekker, funnet i innmark på Kvaløya utenfor Tromsø, drøfter Skandfer det nødvendige nære samspillet mellom jegere, redskap, ville dyr og særskilte steder i landskapet i yngre steinalder.

Med utgangspunkt i to fiskesøkker med innrissete figurer av henholdsvis kveite og steinbit foreslår **Charlotte Damm** at hverdagens utfordringer i de nordlige jakt- og fangstsamfunnene i stor grad ble håndtert gjennom magiske ritualer. Fisk og marine pattedyr er knapt nok avbildet på bergkunstfeltene i perioden ca. 5000 fvt.–0. De mangfoldige figurene av elg, rein og bjørn kan forstås som uttrykk for en overordnet kosmologi, eller verdensanskuelse, knyttet til jakt og fangst. Samtidig var hverdagen tett forbundet med skapninger og krefter i havet, som folk kommuniserte og forhandlet med når de oppsøkte steder med båt og fangstet og brukte marine ressurser.

Noen få løsfunn fra steinbrukende tid har blitt funnet i sjøen, og **Stephen Wickler** skriver om funnene i Nord-Norge. De omfatter spydspisser og eneggede kniver av slipt skifer, pluss en harpunspiss av reingevir som dels er fisket opp og dels funnet i fjæra. Spydspissene ble sannsynligvis mistet under jakt etter sjøpattedyr. Knivene ble funnet på dypt vann, og mye tyder på at de ble deponert rituelt som offerfunn. Alle funnene kaster lys over utviklingen innen maritim aktivitet og båtbruk i steinalderen og tidlig metalltid.

Med utgangspunkt i historiske tekster, etnografi og arkeologiske funn av ski og meier, i museets egne samlinger og i samlinger i museer på Nordkalotten, i Baltikum og i det nordlige Russland, øser **Knut Helskog** i denne artikkelen fra sin omfattende forskning på nordlig bergkunst. Han viser hvordan motiver i bergkunsten framstiller bruk av forskjellige typer ski. Selv om det ikke er funnet rester av dem enda, argumenterer han for at også truger ble brukt allerede i steinalderen.

Roger Jørgensen gir en komplett oversikt over de eldste funnene av gjenstander av kobber og bronse samt støpeformer. Funnene dateres fra siste del av yngre steinalder og fram mot førromersk jernalder. Funntettheten varierer geografisk, med avtagende funnfrekvens mot nord. Slike funn er svært sjeldne, og et sentralt spørsmål i artikkelen er hva de representerer. Flere av gjenstandene har østlig eller sørlig opphav. Hva kan man lese ut av det?

De første bestyrerne av de arkeologiske samlingene var spesielt interessert i gravminner fra jernalderen, og grov ut mange av dem. Senere, og særlig på 1950- og -60-tallet, foregikk nydyrking i stor skala, og en rekke jernaldergraver ble berørt. Utgravningene førte til stor tilvekst av funn fra førkristne graver. I tiårene etterpå har ytterligere graver fra jernalderen blitt undersøkt. **Inger Storli** tar for seg tekstilrester som er funnet i noen av gravene. De eldste tekstilene stammer fra 200-tallet, mens de yngste er datert til midten av 1000-tallet.

Roger Jørgensen tar utgangspunkt i funnet av et praktsverd i Indre Troms, langt fra jernalderbosetningene ved kysten, og diskuterer det i relasjon til andre sverdfunn. Han presenterer en oversikt over antallet, formen på og dateringen av alle jernaldersverdene som er funnet i Nord-Norge. Var sverdene importert eller lokalt produsert? Kan alle knyttes til norrøn aktivitet?

Ingrid Sommerseth har foretatt en gjennomgang av alle bjørnebeinene som befinner seg i Universitetsmuseets samlinger. Gjennomgangen av bein fra 30 funnsteder viser en overvekt av bjørnegraver fra Ofoten og Senja. Dateringer fra eldre jernalder og helt fram til 1800-tallet tyder på at tradisjonen med rituell nedleggelse av bjørnebein i huler og urer representerer Nord-Europas lengst bevarte gravtradisjon. I artikkelen presenteres også den historiske konteksten rundt bjørnejakten og hvordan funnene kom til museet.

Asgeir Svestad tar utgangspunkt i noen utvalgte horngjenstander som er funnet på gårdene Vestvatn i Misvær og Eiterjord i Beiarn i Nordland, og som stammer fra sen vikingtid og tidlig mellomalder. Ingen av gjenstandene har kjente paralleller, men ved å knytte dem til andre funn fra de samme gårdene, blant annet hustufter, tegner han et bilde av et lokalsamfunn som verken kan defineres som samisk eller norsk, men snarere som en blanding – en kulturell hybrid – mellom de to. Dette står i kontrast til det etniske skillet som kommer til uttrykk i skriftlige kilder og i arkeologisk materiale fra mellomalderen, med norske fiskevær og permanente gårdsbosettinger på den ene siden og mobile samiske fangstsamfunn og bosettinger på den andre.

Stephen Wickler viser hvilken betydning steinressurser fikk i mellomalderen. Baksteheller av stein er et særskilt norsk produkt som ble brukt til steking av flatbrød, og geokjemiske analyser viser at et flertall var produsert i Hardanger-området. Kvernstein er også knyttet til brødmatkultur. Saltdal var et ledende norsk produksjonssenter, der produksjonen startet på 1000-tallet.

Med utgangspunkt i løsfunn av jernpiler fra jern- og mellomalderen søker **Ingrid Sommerseth** å forstå hva funnene representerer. De aller fleste pilene er levert inn av reingjetere. Pilene er gjerne funnet høyt til fjells, mellom 700 og 1400 meter over havet, og ofte i nærheten av innretninger som er konstruert for villreinfangst. Pilene ses som uttrykk for omfattende sommer- og tidlig høstjakt på villrein for rundt 1000 år siden.

Som følge av privat bruk av metallsøkere har tilveksten av mynter til museets samlinger vokst sterkt de siste ti–tolv årene. **Tor-Ketil Krokmyrdal** og **Jørn Erik Henriksen** presenterer en oppdatert oversikt over mynter som er datert ca. 750–1355, og som er funnet innenfor Universitetsmuseets ansvarsområde. Oversikten viser at myntbruken i denne perioden hadde et betydelig omfang, og samtidig identifiserer forfatterne noen påfallende avvik i nordnorsk myntforekomst i forhold til mynthistoriske trekk i sørligere landsdeler. Forfatterne foreslår noen tolkninger og mulige forklaringer.

KILDER

- Holm-Olsen, I. M. (1989) 112-års fortidsminneregistrering i Nord-Norge 1874–1986: et forskningshistorisk tilbakeblikk. I Bertelsen, R., Reymert, P. K. og Utne, A. (red.) *Framskritt for fortida i nord: i Povel Simonsens fotefar*. Tromsø Museums skrifter nr. 22. Tromsø: Tromsø Museum, Universitetet i Troms, 17–40.
- Meld. St. 23 (2020–2021) *Musea i samfunnet. Tillit, ting og tid*. Oslo: Det kongelige kulturdepartement.
- Norges offentlige utredninger (1996) *Museum. Mangfold, minne, møtestad*. NOU 1996: 7 Oslo: Statens forvaltningstjeneste / Statens trykning.
- Riksantikvaren (1994) *Frigivningsmyndighetens plassering til Riksantikvaren. Prøveordningen 1993–1994 – Rapport*. Riksantikvarens notater 2 – 1994. Oslo: Riksantikvaren.
- Shetelig, H. (1944) *Norske museers historie*. Oslo: J. W. Cappelens forlag.
- Simonsen, P. (1972) Oldtidsforskning og fornminnevern. I Vorren, Ø. (red.) *Museum og universitet. Tromsø Museum 1872–1972*. Oslo: Universitetsforlaget, 82–95.